

І. Г. Резніченко, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЕТНОГРАФІЧНО-КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ О. РУСОВА

Резніченко І. Г.

Етнографічно-культурницький напрям діяльності О. Русова

У статті розглянуто етнографічно-культурницький напрям діяльності та творча спадщина етнографічного характеру, відомого етнографа, фольклориста, вченого, громадського діяча Олександра Олександровича Русова.

Ключові слова: О. Русов, етнографія, фольклор, етнографічно-культурницька діяльність, творча спадщина, наукова розвідка.

Резниченко И. Г.

Этнографично-культурническое направление деятельности А. Русова

В статье рассматривается этнографическо-культурное направление деятельности и творческое наследие этнографического характера, известного этнографа, фольклориста, ученого, общественного деятеля Александра Александровича Русова.

Ключевые слова: О. Русов, этнография, фольклор, этнографически-культурная деятельность, творческое наследие, научное исследование.

Середина XIX століття в Україні відзначається відродженням та розвитком усіх галузей культурного, наукового та суспільно-політичного життя українців. Особливо стрімко починають розвиватись такі науки як: етнографія, географія, топографія, аерографія, метеографія, етнопографія, ергастрографія та ін. Однак діяльність та творча спадщина дослідників цих наук донині залишалися недостатньо вивченими.

Метою нашої наукової розвідки є висвітлення етнографічно-культурницької діяльності цінної історичної постаті: етнографа, фольклориста, вченого, громадського діяча Олександра Олександровича Русова.

Етнографічну діяльність О. Русова вивчали безліч дослідників, такі як: А. Дичинський, І. Житецький, П. Смуток, В. Науменко та ін. Серед наших

сучасників: А. Катренко, Б. Петрук, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, О. Рахно, С. Шамрай. Однак, етнографічно-культурницький напрям діяльності та творча спадщина етнографічного характеру Олександра Олександровича досі залишаються вивченими недостатньо. Вони потребують комплексного дослідження.

Етнографія – це історія народу, яка включає в себе історію його житла, одягу, харчування, його родинного укладу, форм побуту у широкому сенсі цього слова. Це історія його світогляду, народних знань, вірувань і марновірства, обрядів і звичаїв. Останнім часом більшість учених відносять етнографію не до історичної, а до суспільствознавчої науки.

Українська етнографія біля своїх витоків формувалася переважно як описова дисципліна, становлення її припадає на середину ХІХ – початок ХХ століття. Вона ґрунтувалася на базі трьох народознавчих центрів: Харківського університету (початок ХІХ ст.), Київського університету (40-ті рр. ХІХ ст.) та Львова (кінець ХІХ ст.). Харківська „романтична” школа (І. Срезневський, А. Метлинський, М. Костомаров, К. Сементовський та ін.) зосереджувалася, насамперед, на вивченні міфології і демонології; київська (М. Максимович, П. Куліш, Т. Шевченко, О. Афанасьєв-Чубинський, П. Чубинський та ін.) – на вивченні етнічної історії і культури, розпочавши систематичні етнографічні обстеження, утворивши „Етнографічно-статистичну експедицію”; львівська (М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Колесса, В. Шухевич та ін.) – на розробці карпатської проблематики, висвітлюючи її на сторінках першого спеціального друкованого органа „Етнографічний вісник» та „Матеріали до українсько-руської етнології”.

У цей період спостерігається початок переходу від накопичення етнографічних відомостей і знань про Україну до формування української етнографії як українознавчої галузі знання. Вона стала визначальною у всіх галузях творчої діяльності багатьох освітніх та культурних діячів.

Як зазначає академік О. Сухомлинська, представники педагогічної думки другої половини ХІХ ст. ставили за мету формування національної ідеї та

національної ментальності, виділення, розвиток і збереження української культури як окремого, специфічного утворення. Ці педагогічні культурологічні пошуки мали етнографічний характер, полягали в збиранні, висвітленні й розкритті народної педагогіки – українського фольклору, звичаїв, обрядів, релігійних вірувань, символів, народного мистецтва тощо [16, с. 10].

Особлива роль у цьому контексті належить О. Русову. Він виявляв значний інтерес до народних пісень, дум і переказів з історичного минулого України, народних повір'їв, побуту і звичаїв рідного народу. Так, у 1870 році В. Антонович та М. Драгоманов взялися до видання наукової праці „Історичні пісні малоруського народу”. Підтримуючи дружні стосунки з М. Драгомановим, Олександр Олександрович бере участь у складанні збірника українських пісень. В цьому виданні було задумано надрукувати всі пісні українського народу, в котрих показують зміни громадського життя на Україні і думки про нього народу од найдавніших часів і до наших, і додати до пісень докази свідків з літописів і всяких інших записок, котрі або стверджують докази пісень, або заперечують їх. Робота молодого вчителя полягала у переписуванні для друку пісень і дум із старих пісенників, укладанні покажчиків тощо. „Історичні пісні малоруського народу” у двох томах з примітками М. Драгоманова і В. Антоновича з'явилися в світ у Києві в 1874 – 1875 роках.

У 1873 році розпочинає свою роботу Відділ Імператорського Російського Географічного товариства, основним завданням якого стає статистично-етнографічне вивчення рідного краю. Активізує свою етнографічну діяльність і Олександр Русов, якого обирають діловодом Відділу. Першою друкованою працею, створеною О. Русовим для Відділу стала „Програма для збирання етнографічних і статистичних даних”, яку він надрукував і відправив у різні організації та окремим особам у травні 1873 року [8, с. 52 – 60]. А вже на наступному засіданні повідомив присутніх, що з числа надрукованих 1200 екземплярів етнографічної програми, розіслано вже 1000 і починають надходити відповіді. Так, наприклад, студент Г. Купчанко надіслав матеріали

для статистично-етнографічного опису Буковини з додатком зібраних ним пісень, казок, повір'їв. Одноголосно було прийнято рішення просити Русова підготувати першу частину праці Г. Купчанко до друку, а другу видрукувати окремим матеріалом, щоб обидві частини увійшли в один і той же випуск Записок Відділу Імператорського Російського Географічного товариства [8, с. 60].

У червні 1873 року О. Русов бере участь в етнографічній експедиції під головуванням П. Чубинського. Було здійснено поїздку до Борисполя з метою дослідження ярмарки „як в економічному, так і в етнографічному плані [1, с. 49]. „Робота ця була виконана головним чином мною та О. Русовим при допомозі ще декількох студентів” – згадуватиме пізніше Ф. Вовк [1, с. 50]. Крім того було здійснено безліч покупок для майбутнього музею Відділу Імператорського російського географічного товариства.

Однією з найвизначніших праць етнографічного характеру вважається реферат О. Русова „Остап Вересай, один із останніх кобзарів малоросійських”, який був виголошений ним на екстреному засіданні Відділу 28 вересня 1873 року.

Напередодні до Києва зі свого маєтку в с. Сокиринцях голова відділу Г. Галаган привіз відомого бандуриста Остапа Вересая, в якого було придбано 20 дуже цінних документів, котрі малюють етнографічні риси українського народу в галузі думки, словесного і музичного мистецтва. Як людям компетентним, Русову і Лисенку було доручено розібрати ці документи та підготувати реферати, в яких викласти біографію народного митця, всебічно проаналізувати виконувани ним твори, тексти і музику.

У своєму рефераті О. Русов зробив загальну характеристику відділів пісень, виконуваних Вересаєм, і виклав повний зміст тих пісень, які намічено було виконати на засіданні. Всі записані пісні Вересая було поділено на три категорії: думи та історичні пісні; духовні і моралістичні пісні; сатиричні і гумористичні пісні.

Автор провадив таку думку, що кобзарство є витвором героїчної доби, коли „кожен несвідомо бажає бути героєм своєї народної справи, хоч не кожному це вдається”, пережитком того „вихря нероздільного героїчного життя народу”, яке виявилось очевидно в кобзарських співах, в думках зокрема [14, с. 316]. Як видно з цих слів, автор у поглядах на народну поезію був ще зовсім романтиком, але як видно, у своїх наукових роботах він мав звичку до позитивного методу мислення і це виявлялось у другій частині цієї статті: в біографії народного митця. Біографія була записана зі слів кобзаря, і особливо цінні в ній були відомості про роки науки і про навчальні засоби та атмосферу, в якій відбувалася наука кобзарів.

Ця праця стала першим досвідом вивчення детального всебічного вивчення життя, психології і побутових особливостей кобзаря, а також повного його репертуара.

Тож не дивно, що реферат викликав щире захоплення з боку всіх членів товариства. О. Русов дістав срібну медаль від Російського географічного товариства [6, с. 49]. А видання окремої брошури про Вересая, разом з рефератом Лисенка викликали схвальні відгуки від англійського науковця В. Ральстона в англійському журналі „Athenaeum” (29 серпня 1874 р.) [6, с. 42].

Таким чином, проаналізувавши дану працю можна з впевненістю стверджувати що О. Русов проявив себе як справжній дослідник кобзарської творчості та неперевершений знавець фольклору.

Цікаву етнографічну розвідку О. Русова ми знайшли в Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського Національної Академії наук України „Звідки йде ймення Русь, Русин?”, яка датована серпнем 1872 року. У даній праці автор намагається з’ясувати походження назв Русь, руський, над якими вже понад півтора ста років ведеться жвава дискусія й існує широка наукова література з розмаїтими, часом, полярно протилежними поглядами на цю проблему вчених різних поколінь. Дослідник зазначає, що були спроби пояснити назву Русь як запозичення і шукати її витoki то в Скандинавії (у варягів), то серед іраномовних народів (сарматів). Інші вчені – писав Русов –

вважають цей етнонім споконвічно місцевим і його коріння шукають на Середній Наддніпрянщині [5, с. 1].

Дана праця відіграє важливе значення не лише як етнографічна розвідка, але й вагома наукова праця, що повинна стати путівником для майбутніх вчених-істориків.

18 листопада 1873 року на засіданні Відділу Олександр Олександрович робить загальну характеристику орнаментиці різних регіонів та ґрунтовний аналіз зразків візерунків Чернігівської губернії, які були зібрані приватними особами – Софією та Марією Ліндфорс. А також робить пропозицію надрукувати дані узори в „Записках” у зв’язку з корисністю вивчення форм, в яких виявляється художньо-зображальна творчість народу, для ознайомлення публіки, а також для заохочення нових подібних пожертвувань. Після переконливого виступу О. Русова було створено комісію, якій доручили скласти програму для збирання матеріалів з народної орнаментики. Туди ж увійшов і Олександр Олександрович.

Перебуваючи у Петербурзі 1874 року О. Русов надсилає етнографічні матеріали зібрані І. Манжураю в Харківській, Полтавській і Катеринославській губерніях. Всі матеріали ґрунтовно проаналізовані, засвідчена їх висока вартість. О. Русов повідомляє, що зібрано близько півтисячі найрізноманітніших витворів народного мистецтва – пісень, казок, легенд, повір’їв тощо. Багато з них своїм змістом являють не лише цінні варіанти на відомі вже теми, а й зовсім нові теми, розвинуті, відповідно з новими потребами смаки народної словесності. На думку, О. Русова весь матеріал записаний чітко, старанно, з дотриманням єдиної системи правопису, а „метод яким керувався І. Манжура, для систематизації по розділах, заслуговує також на увагу своєю оригінальністю” [9, с. 15].

У 1875 році Олександр Олександрович надсилає два реферати етнографічного характеру, які були результатом його діяльності в Імперській Публічній бібліотеці. Перший реферат „Російські трактати в кінці XVII і початок XVIII століття”, складений на основі рукопису, який містив у собі опис

десяти трактатів різних напрямів. П'ять з них охоплюють місцевість українських областей. Ці п'ять трактатів і описані в доповіді О. Русова. Другий реферат „Деякі дані про Дніпро з атласу кінця минулого століття” теж складений на основі рукопису. Містить в собі статистичний опис берегів Дніпра від Києва до Херсона, а також вказано осіб та товариства, яким належали дані території по обидві сторони Дніпра. Коментарі та виписки даних з цього рукопису-карти мали велике значення для історико-географічного вивчення Дніпра. Ця праця мала увійти в 3 том Записок Відділу Імператорського Російського Географічного товариства. Однак у зв'язку з закриттям Відділу два реферати були видані пізніше окремою книгою „Російські трактати в кінці XVII і початок XVIII століття і деякі дані про Дніпро з атласу кінця минулого століття”.

Етнографічна діяльність О. Русова була плідною. Його колекція зразків народної творчості поповнилася великою кількістю переказів, легенд пісень, казок, описами побуту і звичаїв простого люду.

З 1876 по 1880 рр. О. Русов перебуває на Чернігівщині на посаді статиста. Проте не зважаючи на зайнятість не забуває про своє давнє захоплення фольклором. У цей період він здійснює глибокі етнографічні розвідки в Чернігівському, Борзнянському, Ніжинському повітах. Веде активне листування з відомим філологом О. Потебнею, де повідомляє свої результати. Олександр Олександрович ґрунтовно аналізує оглянуті ним території. Подає відомості про відмінності у зовнішньому вигляді, мові та традиціях сусідніх сіл [17, с. 71]. Одночасно О. Русов збирав і матеріали до словника української мови, та в одному зі своїх листів просив О. Потебню як знаного філолога написати перед мову і коротку граматику до словника.

Одним з напрямів науково-етнографічної діяльності О. Русова сміливо можна вважати участь у археологічних дослідженнях. Вперше взяти участь у такого роду діяльності Олександр Олександровичу запропонував київський професор В. Антонович. За його рекомендацією О. Русов був відряджений Імператорським московським археологічним товариством на розкопки курганів

на Кавказ. Роботи велися з 20 червня до 20 листопада 1880 р. Результати досліджень науковець оприлюднив у „Звіті” та „Щоденниках розкопок” [4, с. 5]. Закінчивши розкопки, Олександр Олександрович повернувся до Києва, де Московське археологічне товариство присвоїло йому звання члена-кореспондента [10, с. 1].

У 1884 році працюючи статистом на Херсонщині Олександр Олександрович товаришує з великим землевласником і археологом-любителем Г. Скадовським. У домі Скадовських було розміщено безліч археологічних знахідок, які були впорядковані й систематизовані. Це захоплення археологією об’єднує О. Русова і Г. Скадовського. Тож не дивно, що в літку 1884 року, було прийнято рішення провести розкопки однієї з могил недалеко від садиби Скадовських. „Це була дуже цікава операція, – писатиме С. Русова, – Олександр Олександрович встановив всі поверхові обміри, позначив, де почати копати ...” [15, с. 22]. Систематизувавши зібраний матеріал, дослідники написали про нього В. Антоновичу та подали відомості до різних часописів.

У 1886 році в „Київській старовині” з’являється етнографічна замітка О. Русова „З життя народної характеристики циган”, яку записано в Полтавській губернії, м. Сороцинці. Автор подає народну характеристику циган, яка складалася віками та додає розповідь, в основі якої лежить думка, про покарану Богом пожадливість цигана [11, с. 198 – 200].

Друга замітка виходить 1887 року під назвою „Небесні арістратиги в образі запорожців”. У даній замітці подано характеристику архітектурних особливостей та іконостасу дерев’яної церкви, спорудженої в 1782 році в с. Афанасіївка Новомосковського повіту Катеринославської губернії полковником Запорізького війська О. Колпаком. Особливу увагу автор звертає на ікону Господа Вседержателя, на якій архангел Гавриїл та архістратиг Михаїл зображені у вигляді запорожців. На думку автора, сюди вкладений внутрішній зміст, який несе відтінок національної свідомості українців, їхньої близькості до Бога [12, с. 587 – 588]. Крім того О. Русов приділяє увагу явищу

антропоморфізму – прагнення людини уподібнити себе до Бога, яке зустрічається в багатьох інших іконах, досліджених автором.

Працюючи статистом в Херсонській губернії (1882–1889) О. Русов багато уваги приділяє вивченню історії, етнографії та культури земель, які обстежував.

Так, у 1889 році в журналі „Киевская старина” виходить друком його стаття „Облога та взяття Очакова”. Олександр Олександрович детально описує дану подію, зазначаючи, що основні військові дії Російсько-турецької війни у 1788 році розгорталися на Дніпровсько-Бузькому лимані. Значну частину статті Олександр Олександрович присвятив економіці XV – XVIII ст., вказавши, що Очаків відіграв важливу роль у торгових зносинах Туреччини. У кінці статті було дано характеристику економічного стану Очакова (за даними херсонських статистиків) [13, с. 543 – 598]. Дана праця характеризує О. Русова не лише як дослідника, а й значного спеціаліста у галузі історико – етнографічних нарисів.

У 1890 році О. Русов стає діяльним членом Харківського історико-філологічного товариства в галузі етнографічних досліджень. 24 січня 1891 р. на засіданні товариства вчений зробив повідомлення про знайдені ним документи Прилуцького Густинського монастиря в Полтавській губернії, в якому на основі літопису та інших опублікованих джерел подав характеристику змісту та форми цих актів. Товариство ухвалило рішення опублікувати документи, зібрані О. Русовим, у 4 томі свого „Збірника” з його передмовою [7, с. 13].

Крім етнографічних праць, у творчому доробку О. Русова є безліч рецензій.

Так, у 1892 році на одному з засідань товариства Олександр Олександрович подає етнографічні матеріали, які збрала місцева вчителька С. Черняховська. Товариство ухвалює їх, друкує у своєму збірнику та окремою книгою. Так, з’являється праця „Обряди і пісні села Білозерки Херсонської губернії, записані С. Ф. Черняховською”. О. Русов, будучи редактором даного збірника, пише невеличку рецензію на цю працю, в якій повідомляє що вона має вагоме етнографічне значення. Дослідник дає коротеньку характеристику

праці, повідомляючи, що збірник вміщує в себе: щоденник звичаїв, записаний в хронологічному порядку; народні повір'я даної місцевості; обрядові, зокрема весільні, та історичні пісні.

У 1892 році з'являється стаття „Грегор, Каетан і Франц Відорти”. У цій праці автор ознайомлює нас із забутим музикальним інструментом – теорбаном. А також з біографією роду торбаністів Відортів – Грегра, Каетана та Франца. Всі пісні були записані зі слів Франца Відорта. У кінці статті автор подає тексти даних пісень. Сам О. Русов зазначає, що дана праця повинна бути збережена, як історичний документ, який засвідчує настрій 20–40-х років ХІХ століття південно-західного краю.

У 1907 році в журналі „Україна” виходить друком ще одна етнографічна праця О. Русова „Дещо про панів у колядках”. В даній статті автор дає характеристику колядкам та щедрівками, де зустрічаються поняття „пан”, під яким дослідник розуміє „гречних-молодиків, вони ж „пани”, а то й богатирі-князі, які були осадчими на Вкраїні, як вони „всажували” нові села й міста, або заводили по свої селах порядки удільно-князівської епохи” [2, с. 233]. Дана праця має не лише вагоме етнографічне значення, а й займає важливе місце у вивченні історії нашого краю.

Як учений-етнограф Олександр Русов намагався пізнати найскладніші етнопсихологічні ознаки народу – духовності, національної душі та самобутності, осмислити виховний вплив фольклору на нього. Одним із основних засобів, на його думку, була народна пісня. Він так про це писав: „народні пісні, які змінювались протягом тривалого часу, які запозичувалися від одного народу до іншого, вказують на безкінечність життя усної народної творчості” [18, с. 113]. Так, у 1895 році з'являється його пісенний збірник „Живі струни”, до якого увійшли найрізноманітніші різножанрові пісні [3, с. 109].

Отож, проаналізувавши етнографічно-культурницький напрям діяльності О. Русова, ми можемо з впевненістю стверджувати, що він зробив вагомий вклад в розвиток української етнографії. У його науковому доробку є безліч

етнографічних статей, розвідок, рецензій, літературної критики. Перспективними у цьому плані є більш глибоке вивчення біографічних даних, громадського життя, вклад у галузь земської статистики, а також діяльність у Південно-Західному Відділі російського географічного товариства О. Русова.

Література

1. **Волков Ф. К.** П. П. Чубинский. Отрывок из личных воспоминаний / Ф. К. Волков // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 49–60.
2. **Де-що** про „панів” у колядках // Україна. – 1907. – Т. III. – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 231 – 234.
3. **Живі** струни : [зб. пісень] / ред. О. О. Русов. – Чернігів : Друкарня „Губернского Правления”, 1895. – 109 с.
4. **Замітки** О. О. Русова про роскопки курганів на Кавказі (1880 р.) // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. II, оп. 1, спр. 489, 16 арк.
5. **Звідки** йде ймення Русь, Русин? // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. I, оп. 1, спр. 530, 83 арк.
6. **Науменко В.** Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В. Науменко // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 33 – 48.
7. **Отчет** о деятельности Историко-Филологического Общества в 1890/91 академическом году, составленный секретарем общества Н. Ф. Сумцовым / Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1892. – Т. 3. – С. I–XXVII.
8. **Отчет** о деятельности общего собрания Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 14 октября 1873 года // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – 1873. – Т. 1. – С. 52 – 60.
9. **Отчет** о деятельности общего собрания Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 14 октября 1874 года //

Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – 1874. – Т. 2. – С. 1 – 88.

10. **Повідомлення** про вибори О. Русова членом-кореспондентом Московського археологічного товариства // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. II, оп.1, спр. 484, 1 арк.

11. **Р-въ А.** Из народной характеристики цыган / А. Р-въ // Киевская старина. – 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 198 – 200.

12. **Р-въ А.** Небесные архистратиги в образе запорожцев / А. Р-въ // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – № 11. – С. 587 – 588.

13. **Русов А.** Осада и взятие Очакова (1788) / А. Русов // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII. – № 10–12. – С. 543 – 598.

14. **Русов А. А.** Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских / А. А. Русов // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества – 1873. – Т. 1. – С. 309 – 338.

15. **Русова С.** Мої спомини (1861–1879 рр.) / С. Русова // За сто літ. – 1928. – Т. 28. – Кн. 2. – С. 135 – 175.

16. **Сухомлинська О.** Персоналія в історико-педагогічному дискурсі / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С.10 – 15.

17. **Франчук В.** З листування Олександра Потебні та Олександра Русова / В. Франчук // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 1. – С. 69 – 78.

18. **Чернявская С. А.** Обряды и песни села Белозерки Херсонской губернии / С. А. Чернявская // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1893. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 82 – 166.

Reznichenko I.

Ethnographical and Cultural Direction of O. Rusov's Work

In the article the ethnographical and cultural activity and artistic heritage of Oleksander Oleksandrovych Rusov, a famous ethnographer, folklorist, scholar, and public figure.

Key words: O. Rusov, ethnography, folklore, ethnographical and cultural activities, artistic heritage, scientific exploration.

Відомості про автора

Резніченко Ірина Геннадіївна – аспірант кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та історії педагогіки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Стаття надійшла до редакції 12.12.2012 р.

Прийнято до друку 21.12.2012 р.